

**Gesprek met
Johannes Houwink ten Cate**

Maria van Hapefen en Tineke Bogaerts

G enocide in samen- hang bestuderen

De instelling van een nieuwe leerstoel, nee zelfs een heel instituut, komt niet vaak voor in ons vakgebied. Toch heeft de Universiteit van Amsterdam in samenwerking met het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie en de overheid een dik half jaar geleden het Centrum voor Holocaust- en Genocidestudies in het leven geroepen. Directeur Johannes Houwink ten Cate (46) houdt op 8 mei zijn inaugurele rede. Benieuwd naar wat zijn instituut het Nederlands geschiedenisonderwijs heeft te bieden, maakten we een afspraak.

27

'Een flamboyante publicist en ervaren mediabespeleer' kopte het Historisch Nieuwsblad, naar aanleiding van zijn debuut op de hitlijst van historici. Met stip op nummer 19, één plek onder de kroonprins. Wat hopelijk meer zegt over de lijst dan over de prestaties van de historicus.

Houwink ten Cate slaat de benen over elkaar en rookt op de rand van het opengeslagen venster een sigaret. Laten we het maar gewoon hebben over zijn instituut. 'Dat nog maar klein is, want de financiële middelen zijn vooralsnog beperkt. Je kunt er de salarissen voor een paar part-time medewerkers en een hoogleraar van betalen en that's it. Het instituut kan in ieder geval tien jaar bestaan, met na vijf jaar een strenge evaluatie.'

Een politieke keuze

'Het centrum maakt deel uit van een reeks instituten die in verschillende Europese staten worden opgericht om wetenschappelijk onderzoek te doen

naar de Holocaust en daardoor een verantwoorde beeldvorming te ondersteunen.'

Een schitterende volzin die in de Nederlandse context enigszins misplaatst lijkt. Want hebben we hier immers al niet voldoende aandacht voor de jodenvervolgung? In de onderwijsmethodes wordt op alle niveaus, van basisschool tot en met voortgezet onderwijs, toch een grote plaats ingeruimd voor het onderwerp?

'Echte aandacht voor de Holocaust is niet van alle tijden', luidt de repliek van Houwink ten Cate:

'En al helemaal niet als je vanuit internationaal perspectief kijkt. Dat er een speciale term voor de jodenvervolgung bestaat, eerst Holocaust, later Shoah, is vrij nieuw.

Dat gebrek aan belangstelling bestond vooral in de Oost-Europese landen. Alhoewel? Ook in Nederland heb je de doorbraak in de historiografie pas midden jaren zestig, naar

aanleiding van Pressers *Ondergang*. Maar voor de mensen in de verschillende landen van Oost-Europa leefde tot voor kort de jodenvervolgung nog niet als thema op zich. Men dacht daar vooral in termen van nationaliteit: vervolgung van Polen, Tsjechen etcetera. Het is exemplarisch dat Madeline Albright, de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken onder president Clinton, enkele jaren geleden vertelde dat ze lang niet heeft geweten dat ze joods was. Haar ouders, die na de Tweede Wereldoorlog als immigranten vanuit het Oostblok naar de VS kwamen, hielden dat zorgvuldig geheim. Het was iets van het verleden dat je maar beter kon vergeten.'

De Task Force

'Sinds 1998 is er, op een initiatief van Zweden, in Europa een Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance, and Research, bemand door diplomaten en vakgenoten uit de verschillende Europese landen, die overleggen hoe

je verantwoorde kennis kunt bevorderen, zodat de Holocaust niet vergeten wordt of de geschiedenis ervan verdraaid. De bedoeling is om door een samenhangende bestudering van dit deel van het verleden, zowel in West- als in Oost-Europa, een 'beter' beeld door te geven aan latere generaties.

Binnen de International Task Force functioneren een aantal werkgroepen, waaronder een 'academic sub-committee' onder leiding van de historicus en emeritus hoogleraar Yehuda Bauer uit Jeruzalem. Bauer stelde voor om kleine centra op te richten voor wetenschappelijke studie die de media en iedereen die informatie nodig heeft, kunnen voorzien. Daarmee doelde hij vooral op onderwijs.

Bauer definieerde in *Rethinking the Holocaust* (Yale University Press, 2001) het fenomeen Holocaust en plaatste het tevens in perspectief. Uniek, vanwege de methodische uitvoering binnen de industriële mogelijkheden, maar toch is de Holocaust niet zo 'onbegrijpelijk' als we wel zouden willen. Het is de best onderzochte volkerenmoord uit de geschiedenis en staat symbool voor andere rampen van dezelfde aard. Moord en vervolging van Koerden, Armeniërs, Russen, Roma's, Tutsi's, Indianen, negers etcetera.'

Nederland weer koploper

'Toen Nederland in 2001 voorzitter werd van de Internationale Task Force Holocaust waren de dienstdoende politici, na een initiatief van Hans Blom, van mening dat er nu ook echt iets moest gebeuren. Men is toen met de pet rondgegaan bij de ministeries van Buitenlandse Zaken, Financiën, OC&W en VWS, en met dat geld en middelen van het NIOD en de Universiteit van Amsterdam betalen we nu dit. Het centrum heeft veel van een universitair instituut. Wij doen wetenschappelijk onderzoek en geven academisch onderwijs aan studenten van de UvA. Het is niet de bedoeling dat het centrum zelf met educatief materiaal en educatieve tips gaat komen. Daarvoor is er in Nederland al know how genoeg. Denk eens aan al het materiaal dat met betrekking tot oorlog en herdenking ontwikkeld is. Kijk maar op de website van de Stichting 4 en 5 mei – daar komt een heleboel

Maria van Haperen en Johannes Houwink ten Cate.

voorbij. En er wordt vast ook veel gemaakt voor projecten op basisscholen en in het voortgezet onderwijs door de leraren zelf. Mijn indruk is dat er geen probleem is wat betreft het aantal projecten. Maar ze zijn wisselend van kwaliteit en vaak wel heel erg lokaal, waardoor de relatie met de grote historische gebeurtenissen volledig duister kan blijven. Overigens zijn er ook heel goede dingen bij. Denk vooral ook aan de constante stroom van projecten waarmee de Anne Frank Stichting het onderwijs bedient. Zoiets als de Anne Frank Stichting is nergens op de wereld te vinden.'

Kleio: Zijn er lijnen waarlangs modern onderwijs over dit stuk verleden zich zou moeten bewegen? Wanneer je kijkt hoe er les is gegeven over de oorlog en welke veranderingen zich hebben voorgedaan in de zwaartepunten, wat is dan nu de tendens? De Holocaust als joodse geschiedenis? Leerlingen nog meer laten nadenken over 'het kwaad in eigen straat'? Meer aandacht voor de uitmoording van andere groepen mensen, recenter en overal in de wereld?

Johannes: Wij willen vooral adviseren op inhoudelijk gebied, niet sturen en zeker niet didactiseren. Daarvoor zijn er deskundigen genoeg, lijkt me. Onze bijdrage kan liggen op het terrein van de studie naar de Holocaust als internationaal verschijnsel. Er zijn dan meer mogelijkheden tot vergelij-

ken. Verder moet ook de Holocaust geplaatst worden in het algemene verhaal over genocide in de twintigste eeuw.

Genocide in het algemeen

'Op het terrein van genocide wordt op het moment veel onderzoek gedaan. Daarbij zijn interessante theorieën ontwikkeld over de grote lijnen, die je bij iedere vorm ervan in de laatste honderd jaar kunt aantreffen.

Moderne genocide, de genocide van de twintigste eeuw, heeft heel eigen kenmerken: er vallen bijzonder veel slachtoffers in een korte tijd. De echte massamoord speelt zich af in het geheim. Er wordt in ruime mate valse voorlichting verstrekt door de media, met name door de radio en er is sprake van een genocidale ideologie.

Genocide blijkt bijna uitsluitend plaats te vinden tijdens een oorlogssituatie. De politieke elite heeft een zondebok nodig als oorzaak van de oorlog of om uit te leggen waarom de oorlog zo slecht gaat. Men beschuldigt een bepaalde minderheid. En die minderheid kan best kunstmatig in het leven geroepen zijn. Dat zie je bijvoorbeeld bij nazi-Duitsland. Als die minderheid er niet meer is, zeggen de machthebbers, zal alles zich ten goede keren. Alleen als de schuldigen weg zijn, verdwenen in de vuilnisbak van de geschiedenis, is herstel mogelijk van de goede oude tijd.

Er is dus sprake van een utopie in het verleden die in de toekomst terug zal keren: een typisch twintigste-eeuwse droom. Zo werd het Derde Rijk voorgesteld als een hervatting van het Heilige Roomse Rijk, en ook in de Sovjet-Unie werd sentimenteel gedaan over 'het heilige Rusland'.

De minderheden zijn niet uitwisselbaar natuurlijk, maar men gaat er op dezelfde manier mee om. Het gaat om maakbaarheid van de ideale mens en de ideale samenleving. Je kunt de mensen die deze denkbeelden verspreiden 'sociale ingenieurs' noemen. Ze komen overal op de wereld uit vergelijkbare sociale lagen en beroepen. Het is de intelligentia, dezelfde mensen die nu les geven over de Holocaust. De genocides in het Derde Rijk, de Sovjet-Unie en in Cambodja passen in dit beeld en ook de mensen, die zich eraan schuldig maakten.

Een probleem voor de historicus is het feitenmateriaal. Er is vaak geen juridische afwikkeling, dus er wordt niets vastgelegd.

Het proces van Neurenberg was ook daarom een goede zaak. Er stond een heel regiem terecht. Niet alleen de daden van individuele personen werden beoordeeld, maar het hele misdadige systeem. In Den Haag bij de processen rondom de Bosnische oorlog tegen Milosevic en de andere Serviërs ligt dat anders. Daar staat de verdachte terecht en niet het bewind waarin hij of zij functioneerde. In Neurenberg is meer boven water gekomen dan je nu bij de Haagse processen mag verwachten.'

De Holocaust internationaal bestuderen

'Op het gebied van Holocauststudie moet er nog van alles gebeuren. Er wordt zoveel zonder meer aangenomen, en daarbij komt: iedere tijd heeft zijn eigen invalshoek met eigen vragen.

Zo is er de kwestie van de omstanders. Waren die nu allemaal schuldig of niet? Eerst niet, nu soms wel. Nu zou ik zeggen, het ligt eraan over welke plaats je het hebt. In Duitsland was het hele systeem doordrongen van een moderne genocidale mentaliteit. Maar alle joden de trein ingedreven door de passiviteit van de Nederlanders? Dan is het begrip 'dader' wel erg uitgerekt.

Het curieuze is dat onderzoek uitwijst, voor zover dat is gedaan, dat er geen enkele reden is om aan te nemen dat in het ene bezette land meer ondergedoken joden waren dan elders. Het aantal geredden als percentage van de totale bevolking is vergelijkbaar, één procent. De bevolking heeft zich in het ene gebied niet anders gedragen dan elders – met uitzondering van Parijs, daar was het drie procent.

Als het om redding gaat is het allemaal nog hetzelfde.

Als je minder globaal kijkt, zie je wel verschillen. In Nederland heeft dat te maken met de leeftijd van de betrokken personen. Joodse kinderen zaten ergens langer, dus er waren minder mensen nodig om ze te redden, dan bij de moeilijker te plaatsen en vaker verhuizende volwassenen.

Verder zijn er plaatselijke verschillen. Lipschits komt uit het noorden, de omgeving van Groningen, waar na de oorlog iedereen weg was. Daar was relatief weinig hulp voor joden. In de randstad werd wel veel ondergedoken, maar de oppakkans was er ook groter. In de middelgrote steden in de mediene lag het percentage aanzienlijk lager. Dit komt door de mensen waarom het gaat – goed geassimileerd, de nette middenstand met relaties in niet-joodse kringen en, als er een winkel was, met een flinke financiële armslag. Dat is heel anders dan zo'n arme jood uit Amsterdam, waar de mensen ook nog eens gemakkelijk huis aan huis konden worden opgepakt.

Als je de Nederlandse aantallen vergelijkt met bijvoorbeeld Belgische, dan blijkt dat er meer overeenkomsten zijn tussen de gang van zaken in de grote steden van beide landen dan tussen de grote en kleine steden in één land.

Een ander punt van discussie is de plaats van de Wehrmacht vergeleken met die van de Waffen SS bij de Holocaust. "De echte grote boeven," zei men, "zaten in de Waffen SS". Maar dat was het verhaal voor de Bundeswehr na de oorlog. Eigenlijk kon dat niet. Het percentage weggehaalden was daarvoor te groot. Alleen al als je nu op foto's kijkt, zie je wel wat anders. Je moet veel meer denken in de richting van deelname van de bevolking aan vervolging. In Servië bijvoorbeeld is de moord begonnen met behulp van eigen

Wehrmachtsoldaten. Toen Eichmann wilde beginnen met het deporteren van joden was dat niet meer nodig. Servië was al judenrein. Dat had het leger maar vast gedaan.

Verder hebben historici sterk de neiging om te zeggen dat het openen van de Oost-Europese archieven zo belangrijk is geweest voor onze kennis van de Holocaust. Maar gebleken is dat we ons als beroepsgroep in de luren hebben laten leggen. Veel archieven zijn helemaal niet naar Moskou gegaan. De stukken zijn gebleven waar ze waren en daar opzettelijk een beetje onderop terecht gekomen.

Alleen al als je wat verder kijkt in heel gewone archieven uit de oorlogstijd zie je een genocidaal systeem. Een Amerikaanse collega die onderzoek wilde doen kwam er met een archivaris niet goed uit en zei toen maar 'bring me anything'. Hij kreeg, om hem te pesten, het archief van de vrijwillige brandweer. Dat bleek een prima bron. In 1942 waren er voortdurend brandjes geweest waarvoor de vrijwilligers hadden moeten uitrukken. Het waren altijd kapotte kachels e.d. Nooit werd er gewezen op iets van verzet. Maar zoveel kapotte kachels? Daarna vroeg hij in het wilde weg om het archief van de plantsoenendienst. Het eerste stuk daarin was al een brief waarin de commandant van een kamp in de buurt vroeg om struiken om het crematorium van zijn kamp te camoufleren.

Je kunt dus echt wel zien dat, als een staatsapparaat erop gericht is een zo grote groep mensen aan te vallen, iedereen er tot zijn nek inzigt.

Kleio: Denk je niet dat er onder leerlingen, docenten en misschien zelfs veel algemener geen sprake is van een zekere Holocaustmoeheid?

Houwink ten Cate: 'Daar moet je wat aan doen. Door met nieuw materiaal te komen en met een andere aanpak. Iedere tijd heeft zijn eigen aanpak. Zelfs de termen holocaust en shoah zijn recent en afkomstig van een tv-serie en een documentaire film. Daar moet je niet van schrikken. Dan maar de holocaust als stript.'